

Scenario's voor de toekomst van de liturgische muziek

Prof.dr. Martin J.M. Hoondert, hoogleraar Muziek en Christendom, Universiteit van Tilburg.

In het *Gregoriusblad* van maart 2010 presenteerde ik een artikel onder de titel 'Toekomstmuziek'. Dit artikel is een eerste bijdrage in een reeks artikelen waarin we, dat is de redactie van het *Gregoriusblad*, zoeken naar de liturgische muziek in het jaar 2020. Hoe en wat zingen wij in 2020? Welke muziek is nodig en adequaat voor de liturgie zoals we die over tien jaar zullen vieren? Eén van de conclusies in mijn artikel is dat wat betreft de liturgisch-muzikale repertoires de veelheid heerst. Er is geen standaardrepertoire meer, de rooms-katholieke parochies hebben geen herkenbare *sound* meer, bestaande uit het gregoriaans of de caecilianistische componisten. Wat we thans horen varieert van Strategier tot Löwenthal, van hippe *Psalmen voor nu* tot IWVL-psalmen op tekst van Gerhardt en Van der Zeyde, van een *song* met stevige *beat* van Stijn van der Loo tot een verstillend motet van Palestrina. Het liturgisch-muzikaal repertoire is ten volle eclecticisch, ook de liturgische muziek ontkomt niet aan het postmoderne *anything goes*.

In mijn bijdrage aan deze studiemiddag wil ik drie aspecten nader uitwerken. Allereerst ga ik in op de vraag *wie* in 2020 de liturgische muziek zullen verzorgen, een vraag die zich opdringt vanuit het gegeven dat de koren in hoog tempo aan het vergrijzen zijn en daardoor krimpen, zo niet verdwijnen. Ten tweede wil ik de veelheid aan repertoires confronteren met de huidige tendens om daarin te snoeien, om paal en perk te stellen aan datgene wat gezongen *mag* worden in de rooms-katholieke eredienst. Ten derde wil ik nader ingaan op een naar mijn idee dominante tendens in de ontwikkeling van de liturgisch-muzikale repertoires, namelijk de toenemende popularisering.

1. *Wie verzorgen in 2020 de liturgische muziek?*

Enkele jaren geleden schreef Paul Post in het *Festschrift* voor Anton Vernooij een artikel waarin hij onder meer reflecteerde op het *Hemels Gelag* in Apeldoorn, een plaats waar jongeren samen kunnen komen voor ontmoeting, discussie, muziek, gebed en stilte. Een eigen vorm van vieren, toegesneden op de interesses van jonge mensen. Bij het uitdenken van en experimenteren met deze liturgische vorm had men veel moeite met de plaats van muziek. Wie moet er zingen, wat moet er klinken? Er werd geëxperimenteerd met een bandje, met cd's, met een dj. Eigenlijk vond men geen bevredigende vorm voor de wel gewenste muzikale *performance*.

Dit voorbeeld is typerend voor de omgang met muziek in onze cultuur. In algemene zin zingen wij niet, wij luisteren, hummen eventueel mee, voegen voor een moment in met onze stem, maar zingen niet ten volle en op eigen kracht. Als wij zingen, zingen wij mee. Wij participeren aan muziek die wij niet zelf maken, die uiteindelijk niet afhankelijk is van onze inzet, onze stem, onze participatie. Uitzonderingen daarop zijn de strijd- en clubliederen in het voetbalstadion én de liturgie.

Onze deelname aan muziek is in toenemende mate luisteren, dan wel *participerend zingen* geworden (en met dit laatste bedoel ik wat ik zojuist omschreef: even meedoen, dan

weer niet enz.). Vanuit dit gegeven wordt duidelijk dat het lastig is om in een nieuwe liturgische vorm zoals het *Hemels Gelag*, waarbij met name jongeren betrokken zijn, een goede omgang met muziek te vinden. Dit gegeven dwingt ons om na te denken *wie* er zingen in de liturgie van de toekomst. Wie voeren de toekomstige liturgische muziek uit?

Daar komt bij dat we ons bevinden in een sterk veranderende situatie. Kerk en geloof zijn niet meer dezelfde als vijftig jaar geleden, terwijl we, muzikaal, nog steeds zingen op basis van de ontdekkingen uit de jaren zestig en zeventig. Het liturgisch lied, de liturgisch-muzikale vormen uit die periode zijn nog steeds, vaak onbewust, het uitgangspunt voor het componeren en musiceren. Het muzikale model is, grof beschouwd, niet gewijzigd.

In toenemende mate echter blijkt het zingen en musiceren in de liturgie problematisch te zijn. Daarvoor zijn meerdere oorzaken aan te wijzen. Een oorzaak is het feit dat op vele plaatsen de koren vergrijzen, kleiner worden of verdwijnen. Ten tweede: de liturgievernieuwing vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw heeft een schat aan gezangen opgeleverd, die gebundeld zijn in onder meer *Gezangen voor Liturgie*, maar voldoen deze gezangen nog voor de huidige situatie van de liturgie, van de kerk, van de veranderende religiositeit en in algemene zin van onze veranderende cultuur?

De vraag is of we de huidige situatie moeten beschouwen als een probleem dat we kunnen oplossen, of als een crisis waar we doorheen moeten. Als ik, van enige afstand, kijk naar de aanpak bij het nieuwe liedboek voor de protestantse kerken, dan zie ik een probleemoplossende aanpak. De breed samengestelde redactie probeert de veelheid tot eenheid te brengen, uitgangspunt blijven de gemeenschap (maar: wie behoren daartoe, valt deze niet steeds meer uit elkaar in kleinere deelgemeenschappen, vaak momentaan of incidenteel?) en de samenzang (maar: hoe verhoudt de gewenste samenzang zich tot de geheel andere omgang met muziek in onze cultuur?). Marcel Barnard, hoogleraar liturgiewetenschap aan de Protestantse Theologische Universiteit, zegt hierover: ‘De vraag is of dat niet te veel “bijstellend” en te weinig radicaal recontextualiserend is.’¹ Ik sluit me hierbij aan en concludeer met Barnard dat in een sterk veranderende culturele, religieuze, kerkelijke, liturgische en muzikale situatie de liturgische muziek als het ware opnieuw uitgevonden moet worden. Dat is een proces, een crisis waar we doorheen moeten op zoek naar een nieuwe positionering van de muziek in de christelijke eredienst. Over de gestalte van deze nieuwe positionering en de weg daarnaar toe kunnen we overigens wel nadenken, we hoeven niet lijdzaam af te wachten ‘tot een nieuwe wereld komen zal’. We kunnen scenario’s uittekenen, te beginnen met scenario’s waarin we uitdenken *wie* in 2020 de liturgische muziek gaat verzorgen. Laat ik een poging wagen, kort en schetsmatig, hopelijk ook prikkelend en discussie oproepend.

Ik zie vier scenario’s als het gaat over *wie* er in 2020 de liturgische muziek verzorgen:

1. *Behoud* – Een eerste scenario probeert te behouden wat er is, met steeds minder mensen en steeds minder middelen. De krimpende koren, en de cijfers zijn daar

¹ M. Barnard, Mapping the ecumenical field of song, in *Bulletin voor charismatische theologie* nummer 57 (2006), 28-38, citaat op blz. 31.

duidelijk over en laten er geen twijfel over bestaan dát de koren krimpen,² gaan over op drie-, twee- of enkelstemmig repertoire en blijven zo dienstbaar aan de liturgie; eventueel dragen zij hun functie over aan een cantor, die functioneert als ware hij of zij in z'n eentje het koor.

2. *Intensivering* – Een tweede scenario doordenkt de consequenties van het langzaam maar zeker wegvallen van het koor als aanjager van de zang en gaat op zoek naar repertoires die door de vaak kleine geloofsgemeenschappen zelfstandig gezongen kunnen worden. De gemeenschapszang wordt geïntensiveerd. Dat proces wordt nu al ingezet, opdat in 2020 de gemeenschap inderdaad op bescheiden wijze kan blijven zingen. Het gaat hier om eenvoudige gezangen, die echter het geloofsleven van de gemeenschap wel verrijken en intensiveren. Voor sommige geloofsgemeenschappen zijn dat de gezangen van Taizé of Iona, voor anderen het basisrepertoire van het gregoriaans. Ook gezangen uit de Emmanuëlgemeenschap, uit de charismatische vernieuwing en van André Gouzes komen in aanmerking. Het zijn gezangen die enkelstemmig gezongen kunnen worden, door enkelen en door allen, eventueel verrijkt met meerstemmigheid door een kleine cantorij.
3. *Cantoraat* – Een derde scenario zet ten volle in op de cantor als leider van de zang in de christelijke eredienst. Daarbij functioneert de cantor niet als surrogaat voor het koor, maar als volwaardige en kundige voorzanger. Ik denk dan eerder aan een *leadzanger* die bij sommige delen van een gezang de aanwezigen uitnodigt en uitdaagt tot meezingen. Niet de koorzang is hier het model maar het popconcert. Hiermee is overigens niets gezegd over het repertoire, alleen over de wijze van uitvoeren.
4. *Luistercultuur* – Een vierde scenario zet ten volle in op luistermuziek die gezongen wordt door een gespecialiseerd koor, een solist, duo of trio of ten gehore wordt gebracht door middel van cd's. In verzorgingshuizen wordt dit scenario al beproefd, evenals bij uitvaarten en huwelijksvieringen.

Deze vier scenario's geven nog niet direct inzicht in de repertoires die in de toekomst zullen klinken. Ze gaan vooral in op de wijze van uitvoeren, op de vragen naar 'wie' en 'hoe', niet op het 'wat'. Uiteraard is de vraag *wie* de liturgische muziek verzorgen van grote invloed op het *wat*, op de muzikale mogelijkheden. Maar, vraagt u zich wellicht bezorgd af, moeten we er niet alles aan doen om de huidige – en nog liever: de vroegere – koorcultuur te behouden? Moeten we het muzikale erfgoed van de kerk niet veilig stellen, moeten we er niet alles aan doen om ervoor te zorgen dat de muzikale traditie van het gregoriaans tot Palestrina, van Viadana tot Perosi in onze kerken blijft klinken? Vanuit *muzikaal* perspectief moeten we hier natuurlijk 'ja' op antwoorden. Maar vanuit *ritueel* perspectief, het perspectief van de liturgie die erop uit is ruimte te scheppen voor de Godsontmoeting, kunnen we nuchter constateren dat de sacrale ruimte die de liturgie ons biedt niet afhankelijk is van de koorzang. Het kan ook anders, waarbij wel – dat zeg ik nadrukkelijk – muziek onmisbaar is.

² In 2007 waren er 95.600 koorleden, in 2008 93.700 (KASKI, kerncijfers over 2007 resp. 2008). Deze daling is zeker nog niet ten einde.

2. Paal en perk

De vraag naar de liturgische muziek in het jaar 2020 wordt niet alleen bepaald door *wie* er zingen en musiceren, maar ook door het recente ingezette beleid van de zijde van de kerkelijke overheden om het gegroeide repertoire aan gezangen te zuiveren van niet-orthodoxe geloofsinhouden. In wezen is deze kwestie eerst en vooral ‘voer voor theologen’, omdat het hier met name gaat om teksten van gezangen, om de theologische inhoud van de teksten in het perspectief van Schrift en Traditie. Hier komen boeiende vragen op, onder andere de vraag naar de verhouding tussen openbaring en mystagogie, de vraag naar traditie als hermeneutisch proces van betekenisgeving, de vraag naar theologische diversiteit (een theoloog als Joseph Ratzinger belicht andere zaken dan Yves Congar of Odo Casel), ook de vraag naar de verhouding tussen poëzie en theologische orthodoxie. Dit zijn vragen waar we nu pas aan toe komen, die in het proces van beoordelen van de teksten van gezangen pas nu worden ingebracht en vragen om discussie.

De kwestie wordt nog complexer als we de teksten van gezangen bezien in het geheel van de liturgie, bijvoorbeeld in de ordo van de eucharistieviering. Hoe werken gezongen en gesproken teksten op elkaar in, kan de genoemde theologische diversiteit binnen één en dezelfde ordo gestalte krijgen, met andere woorden: kan het tekort van de ene tekst opgeheven worden door het tekort van de andere tekst – wetende dat geen enkele tekst in staat is Gods grootheid uit te zeggen. Moeten we met de beoordeling van teksten van gezangen niet omgaan ‘op de wijze van de liturgie’? Ik bedoel daarmee te zeggen: we verwijten aan Kerstmis niet dat het Paasgeloof op dat moment niet ten volle ter sprake komt; we betreuren het niet dat op de 25^e zondag door het jaar C de eucharistie dankzij de lezingen van het Lectionarium wordt geplaatst in het kader van ‘recht en gerechtigheid’ en in mindere mate wordt belicht als gave, of als offer van dank. Het mysterie dat we vieren in de liturgie is niet voor niets uiteengelegd in een reeks van elkaar opvolgende zon- en feestdagen. We *vieren* weliswaar altijd het geheel, maar zijn niet in staat het mysterie in zijn totaliteit geheel en al uit te *zeggen* of te *zingen*. Wellicht kan deze wijsheid die in de liturgie zelf besloten ligt, ingezet worden voor de beoordeling van de gezangen – om eenzijdigheid te voorkomen en om ons te behoeden voor het wegsnoeien van aspecten van het gevierde mysterie die door kortzichtigheid, onmacht of onwil niet gezien worden. Met andere woorden: het beoordelen van teksten van gezangen vraagt grote terughoudendheid, vraagt eerder een milde dan een strenge blik. In plaats van het rode potlood te slijpen kan degene aan wie de beoordeling is toevertrouwd zich beter terugtrekken voor gebed om toenemend inzicht in het mysterie dat wij vieren in de liturgie.

De kwestie wordt nog complexer als we ook het aspect van de ritualiteit inbrengen. Het Tweede Vaticaans Concilie en de daarop volgende ontwikkelingen, onder meer vastgelegd in het document *Musicam sacram* uit 1967 en recent door de Amerikaanse bisschoppen in de instructie *Sing to the Lord* (2007), hebben ons geleerd dat een gezang niet alleen een inhoud heeft, maar ook een functie. Het liturgisch zingen is altijd ritueel zingen, het zingen *is* de liturgie. Hier komt de verantwoordelijkheid van de liturgiemusicus in beeld: hij of zij heeft immers de taak om muzikaliteit en ritualiteit op elkaar af te stemmen. In het huidige debat over liturgische muziek heb ik dit geluid nog nauwelijks gehoord. Ik hoor

mensen zeggen dat ze er moeite mee hebben dat er gezangen geschrapt worden, maar ik hoor daarbij vooral emotionele argumenten, ervaringen met gezangen, ‘ik vind’-argumenten. Dat lijkt mij ‘te mager’ voor een volwaardig debat. Laat ik een niet al te beladen voorbeeld geven: het lied *Stille nacht* is, als we de tekst beschouwen, een slecht lied, dat geen recht doet aan wat Schrift en Traditie ons leren over Jezus, bovendien te zoet en te vroom om als gemeenschapslied in de liturgie te kunnen functioneren. En toch is het een goed kerstlied, omdat het als geen ander de zingende gemeenschap in contact brengt met het Kind waarin God mens geworden is. In en door het zingen wordt het volop Kerstmis, het zingen zelf wordt hier ritueel waarin zich de theologische inhoud van het Kerstfeest openbaart. Uit dit voorbeeld blijkt dat de ritualiteit van het zingen nauw samenhangt met de sacramentaliteit van het zingen – dat gaat veel verder dan de inhoud van de teksten van de gezangen.

Wat leren we uit het actuele debat over de liturgische gezangen? We leren eruit dat het goed is kritisch en evaluatief te kijken naar de gezangen die wij, misschien al te vanzelfsprekend, zingen in de liturgie. Het kan een boeiend gesprek opleveren waarin theologische, liturgische en muzikale vragen samenkomen. Er doet zich nu een unieke gelegenheid voor om te ontdekken op welke punten het huidige liturgisch-muzikale repertoire tekortschiet. Uitgangspunt is dan wel dat het niet zozeer gaat om verbieden en schrappen, maar om het zoeken van wegen om het repertoire zo rijk en goed mogelijk te krijgen. Dit vraagt om constructief beleid, om het uitzetten van compositieopdrachten en het aanmoedigen van tekstdichters en componisten om datgene te schrijven wat nodig is voor de liturgie van 2020. Kortom, de actuele situatie zet ons aan tot handelen en daagt ons uit tot debat. Die uitdaging moeten we dan wel oppakken, ook als blijkt dat de kerkelijke overheden niet in staat zijn of niet bereid zijn hun rol in het debat mee te spelen.

Gezien de grote uitdaging die in deze actualiteit besloten ligt, lijkt mij overigens goed onder ogen te zien dat de huidige kerkmuzikale organisaties te zeer versnipperd zijn. Er zijn te veel kleine organisaties, met elk hun eigen tijdschrift, met elk hun eigen, soms ook krimpemde achterban. Het lijkt me goed als we in elk geval op het rooms-katholieke erf de handen ineenslaan – maar dit terzijde.

3. Het popvirus

Doordenkend over de vraag hoe de liturgische muziek zal klinken in 2020 is er, binnen de veelheid aan repertoires, één tendens die zich aftekent: de toenemende popularisering van het liturgisch-muzikale repertoire. Dit komt des te scherper in beeld als we onze blik niet alleen beperken tot de zondagsliturgie, maar ook kijken naar huwelijks- en uitvaartvieringen. Het gebruik van cd's, het inhuren van vocale solisten, duo's of trio's wordt bij dergelijke vieringen steeds gewoner, ondanks het restrictieve beleid door kerkelijke leiders in deze. We zien de popularisering ook als we onze blik richten op de Katholieke Jongerendagen of de diocesane ‘na-vormseldagen’. Ten aanzien van deze tendens wil ik vier opmerkingen maken:

1. De popularisering van het liturgisch-muzikale repertoire uit zich in de invloed van de *beat* en in de voorliefde voor *easy listening* en amusementsmuziek. Deze laatste typering klinkt wellicht negatief of veroordelend, maar is zeker niet zo bedoeld; ik weet eenvoudigweg geen betere aanduidingen. Genoemde muzikale kenmerken (*beat*,

easy listening) zijn overigens nog niet zo eenvoudig om te zetten in meetbare muzikale parameters. Ik gebruik deze termen dan ook vooral om een tendens aan te duiden die we, zo vermoed ik, breed herkennen: muziek moet aanspreken, mag best swingen, moet niet al te hoge eisen stellen, mag ons niet vervreemden van onze dagdagelijkse omgang met muziek.

2. Popularisering is verwant aan ‘populair’, dat geliefd of ‘in trek’ betekent. Popularisering van bijvoorbeeld de wetenschap duidt op de pogingen de wetenschap toegankelijker te maken. De vereenvoudiging die vereist is voor deze popularisering wordt daarmee voor lief genomen en als positief beoordeeld. Wanneer we echter spreken van popularisering van de politiek verandert de positieve bijmaak in een negatieve. Nu staat popularisering gelijk aan vervlakking, gebrek aan achtergrond en diepgang. Als we spreken over de toenemende popularisering van het liturgisch-muzikale repertoire, dan gaat het ons om het toegankelijk maken van de liturgische muziek, echter zonder vervlakking of gebrek aan diepgang. Hoe zich dit muzikaal vertaalt is onderwerp van discussie onder met name protestantse musici. Meer dan onder rooms-katholieke musici wordt daar gediscussieerd over de invloed van de popmuziek op de liturgische muziek, met name op het evangelicale lied en het opwekkingslied. Kees van Setten somt de her en der geuite bezwaren op: ‘slecht vakmanschap, slechte liedjes, slechte teksten, ondeugdelijke stijlen, ongeschikte instrumenten, slechte uitvoering en ga zo maar door.’³ Kerkmusicus Dirk Zwart spreekt van een ‘ik-gerichte manier van geestelijke zelfbevrediging’, hij duidt het evangelicale lied aan als ‘on-muziek’ en noemt de liefhebbers van dit genre ‘kinderen die elke dag wel bij MacDonalds zouden willen eten’.⁴ Het ontbreken van kwaliteit is, lijkt mij, serieus een probleem. Voor een belangrijk deel wordt dit veroorzaakt door het feit dat veel evangelicale liederen vertaald zijn vanuit het Engels. Het heeft echter ook te maken met datgene wat beoogd wordt met de eredienst en de muziek die daarin klinkt. Participatie in de vorm van meezingen, zich kunnen engageren met tekst en klank, is een essentiële karaktertrek van evangelicale vieringen. Bovendien wordt het extatisch vermogen van muziek, het vermogen van muziek de mens te vervoeren, in beslag te nemen, buiten zichzelf te doen geraken, beoogd. Beide aspecten vragen om een muzikale stijl die niet al te hoge eisen stelt. Kwaliteit is een relatief gegeven, in die zin dat het gerelateerd moet worden aan doel en doelgroep. De ritualiteit van een evangelicale viering vraagt wellicht om andere kwaliteiten dan een viering in de Willibrorduskerk hier in Utrecht. De critici van het evangelicale liedgoed schetsen overigens naar mijn mening wel een karikuraal beeld. Is er werkelijk geen enkel gezang te vinden in de *Opwekkingsbundel* dat bij de klassiek geschoolde kerkmusici door de beugel kan? Ik kan me niet voorstellen dat Kees Kraayenoord, een van de weinige Nederlandse worship-artiesten, volle zalen trekt met muziek die geen enkele kwaliteit bezit. Nederlandse worship-bands als Sela (www.selamusic.nl) en The Fruits

³ K. van Setten, De Geest zingt alle talen. De charismatische vernieuwing, haar liedcultuur en muziek, in *Bulletin voor charismatische theologie* nr. 57 (2006) 13-27. Citaat op p. 16.

⁴ D. Zwart, *Kogels in de kerk en andere beschouwingen over (kerk)muziek*. Kampen 2006, 18, 22 en 23.

(www.thefruits.nl) hebben cd's uitgebracht die goed in elkaar zitten en met zorg zijn geproduceerd. Je hoeft er niet van te houden om toch de kwaliteit te kunnen erkennen.

3. Dat popularisering van het liturgisch-muzikale repertoire gewenst is blijkt uit het KASKI-onderzoek naar uitvoering en beleid kerkmuziek in rooms-katholieke parochies. 60% van de parochies vindt dat het repertoire aantrekkelijker gemaakt moet worden voor jonge mensen.⁵ Uiteraard betekent 'aantrekkelijker' niet automatisch dat de respondenten denken aan populaire muziek, het onderzoek geeft daarover geen uitsluitsel. Toch zou het mij niet verbazen als men in parochies in toenemende mate de spanning tussen de muzikale cultuur van de kerk en die van het leven van alledag als problematisch gaat ervaren.
4. Daarmee komen we bij onze cultuur. In onze cultuur waart het popvirus rond. Moet de kerk daarin meegaan of is zij een antipiek waar de cultuur onder kritiek wordt gesteld? Het lijkt mij dat we hier een valse tegenstelling creëren: kerk of cultuur? Nee, het is altijd en onontkoombaar kerk én cultuur. De kerk mag, misschien zelfs: moet, gebruik maken van de middelen die de cultuur aanreikt – zo blijft zij verstaanbaar. Maar tegelijkertijd blijft zij zichzelf. De populaire liturgische muziek maakt dan wel ten volle gebruik van de muzikale middelen die onze cultuur biedt, maar zij stelt deze middelen wel ten dienste van aanbidding en waarachtige liefde voor God. Daarmee omarmt én bekritiseert zij de cultuur, in één en dezelfde beweging.

4. Concluderen, samenvattend

Ik kom tot een afronding, wetende dat mijn bijdrage onvolledig is, dat ik nog te weinig heb gezegd over ontwikkeling van religiositeit en van oude en nieuwe vormen van gemeenschap. Wat ik beoog is dat we nadenken over hoe de liturgische muziek zich in de komende tien jaar – in zekere zin onontkoombaar – zal ontwikkelen en welke bijdrage wij daaraan kunnen, nee: moeten leveren. Ik vat samen in drie stellingen:

1. De huidige situatie van de koren dwingt ons ertoe scenario's uit te denken rondom de vraag *wie* er in 2020 de liturgische muziek zal verzorgen. Daarbij lijkt mij het scenario van de intensivering van de gemeenschapszang (met eenvoudige vormen die op verschillende manieren, klein en groot, uitgevoerd kunnen worden) en cantoraat (in de vorm van de leadzanger) het meest vruchtbaar.
2. De actuele discussie over de liturgische muziek en de beoordeling daarvan moet geïntensiveerd worden met oog voor de theologische, rituele en muzikale aspecten die hiermee gemoeid zijn. Het debat *moet* gevoerd worden, ook als van de zijde van de kerkelijke overheden het debat uit onmacht of onwil afgehouden wordt.
3. De popularisering van de liturgische muziek is onontkoombaar. In plaats van deze ontwikkeling als bedreigend te beschouwen lijkt het mij raadzaam dat theologen

⁵ *Uitvoering en beleid kerkmuziek*, 20.

en liturgiemusici zich ermee engageren ten einde de theologisch-inhoudelijke, muzikale en rituele kwaliteit te waarborgen.